অধ্যায় ১৩ ঃ ব্যৱসায় চক্ৰ

অধ্যায় গাঁথনি

১৩.১ উদ্দেশ্য

১৩.২ পৰিচয়

১৩.৩ ব্যৱসায় চক্ৰ

১৩.৩.১ অৰ্থ আৰু সংজ্ঞা

১৩.৩.২ ব্যৱসায় চক্ৰৰ বৈশিষ্টসমূহ

১৩.৩.৩ ব্যৱসায় চক্ৰৰ বিভিন্ন পৰ্যায়সমূহ

১৩.৩.৪ পৰ্যায়সমূহৰ গুৰুত্ব

১৩.৪ ব্যৱসায় চক্ৰ সৃষ্টিৰ কাৰণসমূহ

১৩.৫ ব্যৱসায় চক্ৰ প্ৰতিৰোধৰ উপায়

১৩.৬ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

১৩.৭ অধিক জানিবৰ বাবে

১৩.৮ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

১৩.৯ আৰ্হি প্ৰশ্ন

১৩.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- ব্যৱসায় চক্ৰৰ ধাৰণাটো বৰ্ণনা কৰাৰ লগতে ইয়াৰ বিভিন্ন স্তৰ আৰু স্তৰসমূহৰ বৈশিষ্ট্য সম্পৰ্কে জানিব পাৰিব
- হিক্সে আগবঢ়োৱা ব্যৱসায় চক্ৰৰ তত্ত্বটো ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব
- ব্যৱসায় চক্ৰৰ প্ৰতিৰোধমূলক ব্যৱস্থা সম্পৰ্কে আলোচনা কৰিব পাৰিব।

১৩.২ পৰিচয়

কোনো কোনো অৰ্থবিজ্ঞানীয়ে এই বুলি মত প্ৰকাশ কৰে যে এক পুঁজিবাদী অৰ্থনীতি নিৰ্দিষ্ট স্তৰ কেইটামানৰ মাজেৰে প্ৰৱাহিত হয়। ইয়াৰ অৰ্থ এয়ে যে, যদিও এক পুঁজিবাদী অৰ্থনীতি (উদাহৰণস্বৰূপে আমেৰিকা যুক্তৰাষ্ট্ৰ অথবা বৃটেইনৰ অৰ্থনীতি) দীঘলীয়া সময় ধৰি বিকাশ লাভ কৰি থাকে (উৎপাদন, আয় আৰু নিয়োগৰ বিকাশ), তথাপিও সেই অৰ্থনীতিৰ অৰ্থনৈতিক কাৰ্যকলাপত বহুতো উত্থান-পতনৰ সৃষ্টি হয়। এই অৰ্থনৈতিক উত্থান-পতনবোৰ সাধাৰণতে এক নিৰ্দিষ্ট সময়ৰ ব্যৱধানত ঘটে, যদিও এইবোৰৰ সঠিক সময়টো

নিৰূপণ কৰিব নোৱাৰি।

এই অৰ্থনৈতিক উঠা-নমাসমূহকে অৰ্থবিজ্ঞানীসকলে *'বাণিজ্য চক্ৰ'* (business cycles) বুলি অভিহিত কৰিছে। কেইন্সে অৱশ্যে বাণিজ্য চক্ৰৰ পৰিবৰ্ত্তে *'ব্যৱসায় চক্ৰ'* (trade cycles) শব্দটোহে ব্যৱহাৰ কৰিছিল। এই চক্ৰসমূহক কিছুমান পৰ্যায়ত বিভক্ত কৰা হৈছে । এই অধ্যায়টিত ব্যৱসায় চক্ৰৰ বিভিন্ন পৰ্যায়সমূহৰ লগতে ইয়াৰ অৰ্থ, সংজ্ঞা আৰু চৰিত্ৰ আলোচনা কৰা হৈছে। অধ্যায়টি অধ্যয়নৰ অন্তত আপুনি কিছুমান গুৰুত্বপূৰ্ণ বাণিজ্য-চক্ৰ প্ৰতিৰোধী ব্যৱস্থা আগবঢ়াব পাৰিব।

১৩.৩ ব্যৱসায় চক্ৰ

পুঁজিবাদী অৰ্থনীতিত থকা জটিল পৰিঘটনাসমূহৰ ভিতৰত ব্যৱসায় চক্ৰ অন্যতম। অৰ্থবিজ্ঞানীসকলে এই পৰিঘটনাক বিভিন্ন দৃষ্টিভঙ্গীৰে ব্যাখ্যা কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছে। ব্যৱসায় চক্ৰৰ সৈতে জড়িত বিভিন্ন কাৰক তথা পৰ্যায়সমূহ আলোচনা কৰোঁতে অৰ্থবিজ্ঞানীসকল বিভিন্ন মতত বিভক্ত হোৱা দেখা যায়। ইয়াত অৱশ্যে আমি কেতবোৰ উমৈহতীয়া দিশহে আলোচনাৰ বাবে বাচি লৈছোঁ।

১৩.৩.১ অৰ্থ আৰু সংজ্ঞা

বহল অৰ্থত ক'বলৈ গ'লে ব্যৱসায় চক্ৰসমূহ হৈছে অৰ্থনৈতিক কাৰ্যকলাপত হোৱা কেতবোৰ উত্থান-পতন, যিবোৰ নিৰ্দিষ্ট সময়ৰ ব্যৱধানত, নিয়মিতভাৱে আৰু পৰ্যায়ক্ৰমে সংঘটিত হয়। বিভিন্ন অৰ্থবিজ্ঞানীয়ে নিজ নিজ ধৰণে ব্যৱসায় চক্ৰৰ সংজ্ঞা আগবঢ়াইছে। ইয়াত তেনে কেতবোৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ সংজ্ঞাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিম।

ৱেছলী চি. মিটশ্ব্যেল্ (Wesley C. Mitchell) আৰু আৰ্থাৰ্ এফ্ বাৰ্নচ্ (Arthur F. Burns)-এ আগবঢ়োৱা সংজ্ঞাটো এই দিশত সবাতোকৈ সৰ্বাত্মক বুলি ধৰা হয়। এই সংজ্ঞাটো এনেধৰণৰ—

> [ব্যৱসায় চক্ৰ হ'ল মূলতঃ ব্যৱসায়িক কাম-কাজখিনিক প্ৰভাৱান্বিত কৰা এক ধৰণৰ অৰ্থনৈতিক পৰিঘটনা। সাধাৰণতে, ব্যৱসায় চক্ৰ এটা উদ্ভৱ হয় অৰ্থনীতিটোৰ সৰ্বাত্মক বাণিজ্যিক কাম-কাজখিনি উৎসাহিত কৰা এক সমৃদ্ধিৰ পৰ্যায় হিচাপে। এই পৰ্যায়টো অনুক্ৰম কৰে সংকোচন পৰ্যায়টোৱে, যিয়ে অৰ্থনীতিটোৰ সাধাৰণ কাম-কাজখিনি বহু পৰিমাণে সীমাবদ্ধ কৰে। তাৰ অনুকৰণত অৰ্থনীতিটোত মন্দাৱস্থাৰ সৃষ্টি হয়; আৰু ইয়াৰ অনুক্ৰমৰ পৰ্যায়টো হ'ল অৰ্থনীতিটোৰ পুনৰ্নিৰ্মাণ। এই পুনৰ্নিৰ্মাণ পৰ্যায়টোৱে অৰ্থনীতিটোক পুনৰাই সমৃদ্ধিৰ পৰ্যায়লৈ লৈ যায়। এই পৰ্যায়সমূহ এই অনুক্ৰমতে সংঘটিত হয়; যদিও পৰ্যায় এটাৰ কোনো নিৰ্দিষ্ট সময়-

সীমা নাই। দৰাচলতে, এনে এটা পর্যায় এবছৰৰ পৰা দহ বা বাৰ বছৰ পর্যন্ত চলি থাকিব পাৰে। এই পর্যায়সমূহ সৰু সৰু পর্যায়ত ভাগ কৰিব নোৱাৰি। আকৌ, পর্যায়সমূহ স্বয়ংক্রিয়, অর্থাৎ কাৰো দ্বাৰা এইবোৰৰ প্রভাৱ সীমাবদ্ধ কৰিব নোৱাৰি।"

উপর্যুক্ত সংজ্ঞাটোৱে নিম্নোলেখিত বিষয়বোৰ পোহৰলৈ আনিছে—

- ব্যৱসায় চক্রসমূহ সুসমন্বিত পুঁজিপতি অর্থনীতিত সৃষ্টি হয়।
- চক্রাকাৰ উত্থান-পতন তথা ব্যক্তিগত খণ্ডৰ অগ্রণীমূলক ভূমিকা অর্থনীতিসমূহৰ এক গুৰুত্বপূর্ণ বৈশিষ্ট্য।
- ব্যৱসায় চক্রসমূহ হৈছে মুঠ অর্থনৈতিক কার্যকলাপত সৃষ্টি হোৱা কেতবোৰ উত্থান-পতন।
- সম্প্রসাৰণ, সংকোচন, মন্দাৱস্থা আৰু পুনর্নির্মাণ— এই চাৰিটা পর্যায় এক নির্দিষ্ট ক্রমত সংঘটিত হয়।
- চক্রাকাৰ উত্থান-পতনবোৰ নিয়মীয়া, কিন্তু এইবোৰৰ কোনো নির্দিষ্ট সময়-সীমা নাই। অর্থাৎ, এই চক্রসমূহ এক ক্রম অনুযায়ী সংঘটিত হৈ থাকে। কিন্তু, এই চক্রবোৰে কোনো নির্দিষ্ট সময়সীমা মানি নচলে।

কেইন্সে ব্যৱসায় চক্রৰ সংজ্ঞা এনেদৰে আগবঢ়াইছে (তেওঁ অৱশ্যে ইয়াক ব্যৱসায় চক্রহে বুলিছিল)—*'ব্যৱসায় চক্রসমূহক লাভজনক বাণিজ্যিক কাম-কাজৰ পর্যায় (যি পর্যায়ৰ বৈশিষ্ট্য হৈছে মূল্যবৃদ্ধি তথা নিৱনুৱা হ্রাস) আৰু তাৰ অনুক্রমত, নিম্ন স্তৰৰ বাণিজ্যিক কাম-কাজৰ পর্যায় (য'ত মূল্য হ্রাস তথা নিবনুৱা বৃদ্ধি হয়) হিচাপে ব্যাখ্যা কৰিব পাৰি।'*

হাবার্লাৰ্ (Haberler)-এ অতি সহজ ভাৱে ব্যৱসায় চক্রৰ সংজ্ঞা এনেদৰে আগবঢ়াইছে ঃ *'সাধাৰণ অর্থত, বাণিজ্যিক চক্র হৈছে লাভজনক বাণিজ্যৰ এক সুস্থ পর্যায় আৰু নিম্নমানৰ বাণিজ্যৰ এক মন্দাৱস্থা দ্বাৰা গঠিত এক চক্রাকাৰ আৰু ক্রমানুসাৰে সমঘটিত পৰিঘটনা।'*

১৩.৩.২ ব্যৱসায় চক্রৰ বৈশিষ্টসমূহ

ব্যৱসায় চক্র এক অতি জটিল প্রক্রিয়া। তৎস্বত্বেও ইয়াৰ কিছুমান উমৈহতীয়া চৰিত্র তলত দিয়া ধৰণে বর্ণনা কৰিব পাৰিঃ

- **সমগ্র অর্থনীতিৰ ওপৰত প্রভাৱ ঃ** ব্যৱসায় চক্রই সমগ্র অর্থনীতিৰ ওপৰত প্রভাৱ বিস্তাৰ কৰে। ব্যৱসায় চক্রৰ পর্যায়সমূহ এটা অনুক্রমত সংঘটিত হয় আৰু অর্থনীতিৰ বিভিন্ন খণ্ডক প্রভাৱান্বিত কৰে। অস্থায়ী আৰু আংশিক উত্থান-পতনক বাণিজ্য চক্র বা ব্যৱসায় চক্র বুলি কোৱা নহয়।
- **অর্থনীতিৰ বিভিন্ন খণ্ডৰ ওপৰত বিভিন্ন প্রাবল্যত প্রভাৱ ঃ** ব্যৱসায় চক্রৰ ফলত (বিশেষকৈ মন্দাবস্থা আৰু উন্নতি পর্যায়ত) যদিওবা অর্থনীতি এটাৰ প্রতিটো

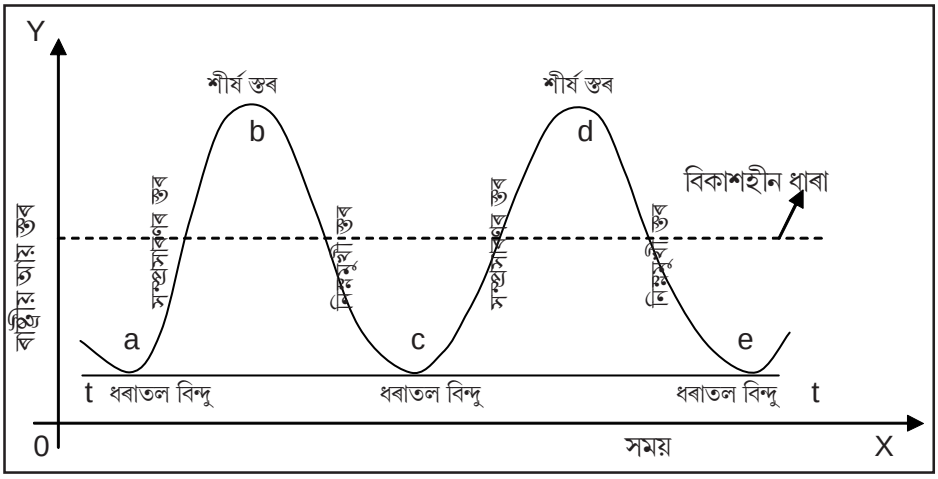
খণ্ডই প্ৰভাৱান্বিত হয় কিন্তু সকলো খণ্ডই ইয়াৰ তীব্ৰতা সমানে অনুভৱ নকৰে। উদাহৰণ স্বৰূপে, ইয়াৰ ফলত মূলধন সামগ্ৰী উৎপাদন কৰা প্ৰতিস্থানে বেছিকৈ প্ৰভাৱান্বিত হয়।

- **অনিয়মিত সময়সীমা ঃ** চক্ৰাকাৰ উত্থান- পতনবোৰৰ কোনো নিৰ্দিষ্ট সময়সীমা নাথাকে। এটা ব্যৱসায় চক্ৰই ইয়াৰ বিভিন্ন পৰ্যায় সমূহ ৫ ৰ পৰা ১০ বছৰৰ ভিতৰত সম্পূৰ্ণ কৰে যদিও কেতিয়াবা এই সময় ১০ বছৰতকৈও বেছি বিস্তৃত হ'ব পাৰে আৰু কেতিয়াবা ৫ বছৰৰ আগতে সম্পূৰ্ণ হ'ব পাৰে।
- **আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় চৰিত্ৰ ঃ** গোলকীকৰণে পৃথিৱীৰ বিভিন্ন দেশক আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় বাণিজ্যৰ ক্ষেত্ৰত ওচৰ চপাই আনিছে। সেয়েহে কোনো এখন দেশত আৰম্ভ হোৱা উত্থান-পতন (উন্নতি বা মন্দাবস্থা) আন বোৰ দেশলৈ প্ৰসাৰিত হয়। ইয়াৰ ফলস্বৰূপে বিশ্বৰ বিভিন্ন উন্নত দেশত দেখা দিয়া মন্দৰস্থাৰ ফল আন আন দেশেও ভোগ কৰে।
- **পুনৰ্নিৰ্মাণৰ গতি সংকোচনতকৈ লেহেমীয়া ঃ** ধৰাতল বিন্দু (trough) অৰ্থাৎ মন্দাৰস্থাৰ একেবাৰে নিম্ন অংশটোত অৰ্থনীতি এখনৰ পুনৰ্নিৰ্মাণৰ বীজ নিহিত হৈ থাকে। ঠিক তেনেদৰে, অৰ্থনীতি এখনৰ সংকোচনৰ বীজাণু নিহিত হৈ থাকে সম্প্ৰসাৰণৰ একেবাৰে শীৰ্ষ অংশ অৰ্থাৎ শীৰ্ষ বিন্দুত (Boom)। কিন্তু আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় প্ৰেক্ষাপটৰ পূৰ্ব অভিজ্ঞতা মতে, পুণৰ্নিৰ্মাণৰ গতি সংকোচনৰ গতিতকৈ লেহেমীয়া।
- **জটিল চৰিত্ৰৰ ঃ** ব্যৱসায় চক্ৰ এটা অতি জটিল প্ৰক্ৰিয়া। ইয়াৰ সৃষ্টি বিভিন্ন উপাদানৰ ক্ৰিয়াৰ ফলত হয়। সেয়েহে সকলো ব্যৱসায় চক্ৰ একক চৰিত্ৰৰ নহয় আৰু প্ৰতিটোৰ সৃষ্টিৰ আঁৰৰ কাৰণো বেলেগ বেলেগ। সেয়ে, ই ঘটাৰ আগতে ইয়াৰ সঠিক পূৰ্বানুমান কৰাটো জটিল।
- **বিভিন্ন ব্যৱসায় চক্ৰক সামৰি এটা সৰ্বাত্মক বিকাশযুক্ত ধাৰণা ঃ** যদিও সময়ে সময়ে অৰ্থনীতি একোখনে ব্যৱসায় চক্ৰৰ কবলত পৰে, তথাপিও যেতিয়া দীঘলীয়া সময়ত বজাৰ অৰ্থনীতিয়ে বিকাশৰ দিশে ধাবিত হয়, তেতিয়া সৰ্বাত্মক বিকাশযুক্ত ধাৰাই গোটেই অৰ্থনীতখনত গা কৰি উঠে। এনে অৱস্থাত প্ৰতিটো আহিবলগীয়া ব্যৱসায় চক্ৰৰ শীৰ্ষ স্তৰ আগতকৈ বেছি ৰাষ্ট্ৰীয় আয়ৰ স্তৰত দেখা যায়। আমি ইয়াৰ বিষয়ে এই পাঠটিৰ পৰৱৰ্তী ভাগত চিত্ৰ সহকাৰে আলোচনা আগবঢ়াম।
- **অৰ্থনীতিৰ উপৰিও অন্যান্য ক্ষেত্ৰত ব্যৱসায় চক্ৰৰ প্ৰভাৱ ঃ** ব্যৱসায় চক্ৰৰ প্ৰভাৱ অকলমাত্ৰ অৰ্থনৈতিক কাৰ্য্যকলাপতে সীমাবদ্ধ নাথাকে। ইয়াৰ বিভিন্ন সামাজিক প্ৰভাৱো প্ৰতিফলিত হয়। যেনে, ই মানুহৰ আচৰণত পৰিবৰ্তন অনাৰ উপৰিও সামাজিক অপৰাধৰ মাত্ৰা বৃদ্ধি কৰে।

১৩.৩.৩ ব্যৱসায় চক্ৰৰ বিভিন্ন পর্যায়সমূহ

ব্যৱসায় চক্ৰৰ চাৰিটা পর্যায় থাকে, যথা—সম্প্রসাৰণৰ স্তৰ (যাক সমৃদ্ধিৰ স্তৰ বা দ্রুত উন্নয়নৰ স্তৰ বুলিও কোৱা হয়), শীর্ষস্তৰ (যাক উচ্চ সন্ধিক্ষণৰ বিন্দু বুলিও কোৱা হয়), নিম্নমুখী স্তৰ (যাক অধোগতিৰ স্তৰ, সংকোচন বা মন্দাৱস্থাৰ স্তৰ বুলিও কোৱা হয়), আৰু ধৰাতল বিন্দু (যাক নিম্ন সন্ধিক্ষণৰ স্তৰ বুলিও কোৱা হয়)। ১৩.১ নং চিত্ৰৰ জৰিয়তে এই পর্যায়কেইটা দেখুওৱা হৈছে। তৎপশ্চাৎ, প্রতিটো পর্যায়ৰে বৈশিষ্ট্যসমূহ আমি আলোচনা কৰিম।

চিত্ৰ নং ১৩.১ ঃ অর্থনীতিৰ বিকাশহীন ধাৰা প্রতিফলিত কৰা বাণিজ্য চক্ৰৰ চাৰিটা স্তৰ

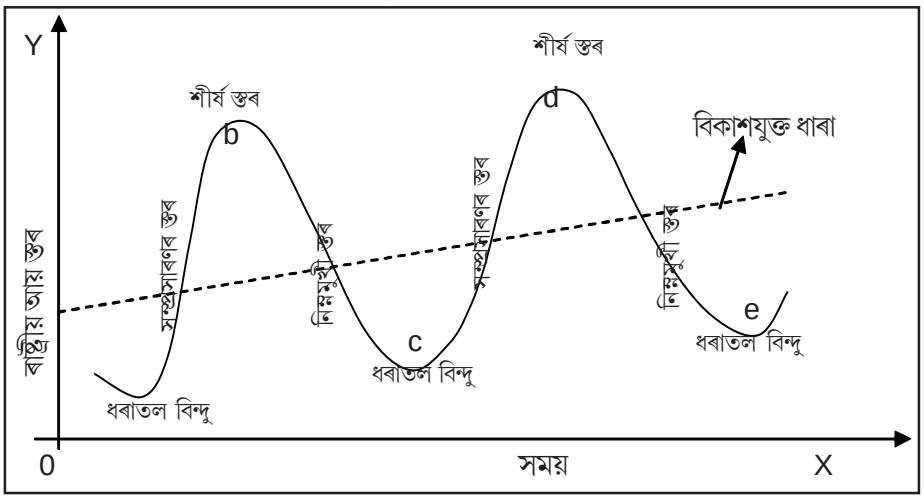
১৩.১ নং চিত্ৰত ব্যৱসায় চক্ৰৰ বিভিন্ন পর্যায়সমূহ দেখুওৱা হৈছে। চিত্ৰটিত দেখুওৱাৰ দৰে অর্থনীতিৰ সর্বপ্রথম পর্যায়টো 'a' বিন্দুত আছে। ইয়াক ধৰাতল বিন্দু বোলা হৈছে। এইটো স্তৰত সকলো অর্থনৈতিক কাম-কাজ (উৎপাদন, কর্মসংস্থান) নিম্নমানৰ হয়। অর্থনীতিত পুনর্নির্মাণৰ জৰিয়তে এই প্রক্রিয়াটো 'a'-ৰ পৰা 'b' বিন্দুলৈ স্থানান্তৰিত হয়। এই পর্যায়টোক সম্প্রসাৰণ স্তৰ বোলা হয়। 'b' বিন্দুত এই পর্যায়টোৱে শীর্ষাৱস্থা লাভ কৰিছে। এই স্তৰত উৎপাদন, কর্মসংস্থান আৰু আয়, এই সকলোবোৰ শীর্ষাৱস্থাত থাকে। কিন্তু অর্থনৈতিক কার্যকলাপ সমূহ দীঘলীয়া সময় এছোৱাৰ বাবে এই শীর্ষাৱস্থাত নাথাকে (ইয়াৰ কাৰণ সমূহ পর্যায়ক্রমে আলোচনা কৰা হ'ব)। কিছুসময় পিছতে অর্থনীতিটোৰ কাম-কাজসমূহ নিম্নমুখী হ'বলৈ ধৰে। এনেদৰে, সকলো অর্থনৈতিক কার্যকলাপ নিম্নগামী হৈ 'b' ৰ পৰা 'c' লৈ গতি কৰি থকা পর্যায়টোক সংকোচন বোলা হয়। আৰু 'c' বিন্দু পোৱাৰ লগে লগে অর্থনীতিটোৱে আকৌ এবাৰ নিম্নাৱস্থা (অথবা মন্দাৱস্থা) পায়। অর্থাৎ, এইটো হ'ল 'a' ৰ পুনৰাবৃত্তি। মন্দাৱস্থা পোৱাৰ পিছত অর্থনীতিটো ক্রমান্বয়ে পুনৰুজ্জীৱিত হ'বলৈ ধৰে আৰু ব্যৱসায়িক কাম-কাজবোৰৰ সম্প্রসাৰণ হ'বলৈ ধৰে। ইয়াৰ অর্থ এয়ে যে, 'c'-ৰ পৰা 'd'লৈ যি গতি, সেয়া 'a' -ৰ পৰা

'b' লৈ কৰা গতিৰ পুনৰাবৃত্তি। যেতিয়া অৰ্থনীতিটো 'd' স্তৰত উপনীত হয়, সেয়াই হৈছে অৰ্থনীতিটোৰ বিকাশৰ শীৰ্ষ স্তৰ। কিছুসময়ৰ পাছত ই পুনৰ 'd'ৰ পৰা 'c' বিন্দুলৈ অৱনমিত হওঁতে আগৰ স্তৰৰ পুনৰাবৃত্তি হয়। 'e' বিন্দু পোৱাৰ লগে লগে পুনৰ অৰ্থনৈতিক মন্দাৱস্থাৰ সৃষ্টি হয়।

মন কৰিবলগীয়া যে, এই চিত্ৰটিত দেখুওৱাৰ দৰে অৰ্থনীতিয়ে বিভিন্ন পৰ্যায় অতিক্ৰম কৰি থকা অৱস্থাত মুঠ অৰ্থনৈতিক কাৰ্য-কলাপ প্ৰায় একেটা স্তৰতে থাকে। অৰ্থাৎ, এই সকলোবোৰ পৰ্যায়তে উৎপাদন, কৰ্মসংস্থান আৰু আয়ৰ স্তৰ একেই থাকে। চিত্ৰটিত মন কৰক, অৰ্থনীতিটো যেতিয়া 'a', 'c' আৰু 'e' ৰ দৰে নিম্ন পৰ্যায়সমূহত উপনীত হৈছে, তেতিয়া পৰ্যায়কেইটা স্পৰ্শ কৰাকৈ অংকন কৰা tt ৰেখাডাল OX- অক্ষৰ সমান্তৰাল হৈছে। অৰ্থাৎ, অৰ্থনীতিটোৰ নিম্ন পৰ্যায়কেইটা একে স্তৰতেই আছে। পৰ্যায়কেইটাৰ উত্থান-পতনৰ মাজৰ বিন্দু কেইটাৰ মাজেৰে ৰেখা এডাল অংকন কৰিলেও সেই কথাকে দেখা যাব। চিত্ৰটিৰ ডট্-ডট্ টনা ৰেখাডালে তাকেই সূচাইছে। এই কথাটোৱে ইয়াকে সূচাইছে যে, দীঘলীয়া সময়ছোৱাত অৰ্থনীতিটো বিভিন্ন উত্থান-পতনৰ মাজেৰে গতি কৰিলেও, প্ৰকৃতাৰ্থত ই কোনো বিকাশ লাভ কৰা নাই। অৰ্থাৎ, অৰ্থনীতিটোৱে দীৰ্ঘ সময়ছোৱাত বিকাশহীন ধাৰা এটা প্ৰতিফলিত কৰিছে; অৰ্থাৎ ই 'চলন্ত সুস্থিৰতা' (dynamic stability) পৰিঘটনাটো প্ৰমাণ কৰিছে।

ইয়াৰ বিপৰীতে, জে. আৰ হিক্সৰ দৰে অৰ্থবিজ্ঞানীসকলে কৈছে যে যেতিয়া অৰ্থনীতি বাৰম্বাৰ এই পৰ্যায়সমূহৰ মাজেৰে পাৰ হয়, তেতিয়া গতিশীল সুস্থিৰতাৰ (Dynamic stability) পৰিবৰ্তে প্ৰকৃততে উত্থান-পতনৰ ধাৰা এটাহে প্ৰতিফলিত কৰে। ইয়াৰ অৰ্থ এয়ে যে, প্ৰতি বছৰে অৰ্থনৈতিক কাম-কাজ একে স্তৰতে নাথাকে, বৰঞ্চ ই একেটা স্তৰতেই বিকশিত হৈ থাকে। এনে ক্ষেত্ৰত উত্থান-পতনৰ চক্ৰসমূহৰ মাজেৰে যদি এডাল ৰেখা অংকন কৰা হয়, তেতিয়া এই ৰেখাডাল আগৰ ৰেখাডালৰ দৰে X অক্ষৰ সমান্তৰাল নহয়; বৰঞ্চ ক্ৰমাৎ ওপৰলৈ গতি কৰা ৰেখা এডালহে হ'ব। অৰ্থাৎ, দীৰ্ঘ সময়ছোৱাত যে অৰ্থনীতিটো উত্থান-পতনৰ মাজেৰে বিকাশ লাভ কৰিছে, তাকে ই সূচায়। এয়া ১৩.২ নং চিত্ৰৰ মাজেৰে দেখুওৱা হৈছে।

চিত্ৰ নং ১৩.২ ঃ অৰ্থনীতিৰ বিকাশযুক্ত ধাৰা প্ৰতিফলিত কৰা বাণিজ্য চক্ৰৰ চাৰিটা স্তৰ

১৩.২ নং চিত্ৰটিত এয়া স্পষ্ট হৈ পৰিছে যে ইয়াৰ পূৰ্বৰ ১৩.১ নং চিত্ৰটিত দেখুওৱাৰ দৰে একেবোৰ পৰ্যায়েৰে অৰ্থনীতিটোৱে গতি কৰে। দুয়োটাৰে পাৰ্থক্য হৈছে যে আগৰ চিত্ৰটিত বিভিন্ন পৰ্যায়কেইটিৰ মধ্যবিন্দুৰেদি অংকন কৰা ডট-ডট্ ৰেখাডাল X-অক্ষৰ সমান্তৰাল আছিল; কিন্তু এই চিত্ৰটিত সেই ৰেখাডালে সোঁফাললৈ ক্ৰমান্বয়ে ওপৰলৈ গতি কৰা দেখা গৈছে। অৰ্থাৎ, ইমানবোৰ উত্থান পতনৰ পৰ্যায়েৰে গতি কৰা সত্বেও উৎপাদন, কৰ্মসংস্থান আৰু আয় ক্ষেত্ৰত যথেষ্ট সম্প্ৰসাৰণ হৈছে। ব্যৱসায় চক্ৰৰ এনেধৰণৰ গতিয়ে চক্ৰাকাৰ উত্থান-পতনৰ পৰিৱৰ্তে গতিশীল সুস্থিৰতা সূচায়।

জনা উচিত

উল্লেখযোগ্য যে চিত্ৰত দেখুওৱাৰ দৰে, অৰ্থনীতি এটাৰ বাণিজ্য চক্ৰ সমূহে নিৰ্দিষ্ট ক্ৰমত প্ৰতিটো পৰ্যায় অতিক্ৰম নকৰিবও পাৰে। এই সংক্ৰান্তত যথেষ্ট উদাহৰণো উপলব্ধ। ১৯২৯ চনত ইংলেণ্ডৰ অৰ্থনীতি এক বৃহৎ মন্দাৱস্থাৰ সন্মুখীন হৈছিল। এই বৃহৎ মন্দাৱস্থাৰ পূৰ্বে ইংলেণ্ডৰ অৰ্থনীতিৰ মন্দাৱস্থা এক সুস্থিৰ স্তৰলৈ অহা যেন লাগিছিল। গতিকে প্ৰকৃতাৰ্থত ই সম্প্ৰসাৰণ মুখীহে হ'ব লাগিছিল। কিন্তু ইয়াৰ পৰিৱৰ্ত্তে বৃহৎ মন্দাৱস্থাৰহে সৃষ্টি হ'ল। আনহাতে, আমেৰিকা যুক্তৰাষ্ট্ৰৰ অৰ্থনীতিয়েও ১৯৩৭ চনত এক সংকুচিত পৰ্য্যায় অৰ্থাৎ মন্দাৱস্থা পাৰ কৰাৰ পিছত পুনৰ তেনে অৱস্থালৈ গতি কৰিছিল।

তদুপৰি, প্ৰতিটো পৰ্যায়ৰ সময়-সীমাও নিৰ্দিষ্ট নহয়। কোনো ক্ষেত্ৰত অৰ্থনীতিয়ে অতি সোনকালে পৰবৰ্তী পৰ্য্যায় লাভ কৰে, কিন্তু কোনো ক্ষেত্ৰত যথেষ্ট সময়ৰ প্ৰয়োজন হয়।

১৩.৩.৪ পর্যায়সমূহৰ গুৰুত্ব

এই পর্যায়সমূহৰ বৈশিষ্ট্যৰ বিষয়ে এতিয়া আমি চমুকৈ আলোচনা কৰিম।

সম্প্রসাৰণ আৰু শীর্ষাৱস্থা ঃ সম্প্রসাৰণ পর্যায়ত অর্থনৈতিক কাম-কাজবোৰ সম্প্রসাৰিত হ'বলৈ ধৰে। ব্যৱসায় চক্ৰৰ শীর্ষাৱস্থাত উপনীত হৈ ই সমৃদ্ধিৰ চূড়ান্ত পর্যায় লাভ কৰে; অর্থাৎ, অর্থনীতিটোৱে ৰাষ্ট্রীয় আয় তথা নিয়োগৰ ক্ষেত্রত চূড়ান্ত পর্য্যায় লাভ কৰে। অর্থাৎ, অর্থনীতিৰ ৰাষ্ট্রীয় আয়ৰ সম্ভৱপৰ সর্বাধিক স্তৰ আৰু প্রকৃত স্তৰৰ মাজত কোনো পার্থক্য নাথাকে। উৎপাদিত সামগ্রীৰ (সামগ্রী আৰু সেৱা, উপভোক্তাৰ স্থায়ী ভোগ্য সামগ্রীসমূহকে ধৰি) চাহিদা যথেষ্ট বৃদ্ধি পায়, লগতে সম্পূর্ণ কর্মসংস্থানো দেখা যায়।

অৱশ্যে এই নির্দিষ্ট পর্যায়টোত অর্থনীতি কেতিয়াও স্থায়ী নহয়। ক্রমান্বয়ে অর্থনৈতিক কাম-কাজবোৰ হ্রাস পাবলৈ ধৰে। এনেধৰণৰ হ্রাসৰ কাৰণসমূহৰ সংক্রান্তত অর্থবিজ্ঞানীসকলৰ বিভিন্ন মতামত আছে। কেইন্সৰ মতে, মূলধনৰ প্রান্তিক কর্মদক্ষতা (MEC) (প্রত্যাশিত লাভ ক্রমান্বয়ে কমি যোৱা)ৰ নিম্নমুখী গতিয়েই ইয়াৰ বাবে দায়ী। মৌদ্রিক অর্থবিজ্ঞানীসকলে অৱশ্যে বেংকৰ ঋণ প্রদানৰ সংকোচনকহে ইয়াৰ বাবে জগৰীয়া কৰে।

সংকোচন ঃ আগতে উল্লেখ কৰাৰ দৰে অর্থনৈতিক কাম-কাজবোৰ হ্রাস পাবলৈ ধৰে। ফলস্বৰূপে কর্মসংস্থান, উৎপাদন আৰু আয় হ্রাস পাবলৈ ধৰে। অর্থনীতিত বৃহৎ সংখ্যক অনৈচ্ছিক নিৰনুৱা (involuntary unemployment)-ৰ সৃষ্টি হয়। আকৌ, সুতৰ হাৰ কমিবলৈ ধৰে। ইয়াৰ ফলস্বৰূপে জনসাধাৰণে বেংকত ধন জমা ৰখাৰ পৰিৱর্ত্তে নিজৰ হাততে নগদ ধন ৰখাটো গুৰুত্ব দিয়ে। উৎপাদনৰ স্তৰ হ্রাস হোৱাৰ লগে লগে উদ্যোগসমূহত অতিৰিক্ত উৎপাদন ক্ষমতাও বৃদ্ধি পাবলৈ ধৰে।

ধৰাতল বিন্দু বা মন্দাৱস্থা ঃ অর্থনৈতিক কাম-কাজবোৰে নিম্নতম পর্যায়লৈ গতি কৰাৰ ফলত অর্থনীতিত মন্দাৱস্থাৰ সৃষ্টি হয়। এই পর্য্যায়টোত সম্পূর্ণ অর্থনৈতিক ব্যৱস্থাটোৱেই ক্ষতিগ্রস্ত হয়। এই অৱস্থাটো বেছি সময়লৈ চলি থাকিলে, ই মন্দাৱস্থাৰ সৃষ্টি কৰে । ১৯২৯-৩৩ চনৰ বৃহৎ মন্দাৱস্থাটো এই ক্ষেত্রত উদাহৰণ স্বৰূপে ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰি, য'ত জনসাধাৰণৰ যথেষ্ট ক্ষতি হৈছিল ।

অর্থনীতিৰ মন্দাৱস্থাই অৱশ্যে স্বংক্রিয়ভাৱে সমৃদ্ধিৰ সৃষ্টি নকৰে। কোনো ব্যৱস্থা গ্রহণ নকৰিলে এই মন্দাৱস্থা এক দীঘলীয়া সময় জুৰি স্থায়ী হ'ব পাৰে। এই ক্ষেত্রত চৰকাৰে পদক্ষেপ লোৱা উচিত। অর্থাৎ, অর্থনীতিটোৰ পুনর্নির্মাণৰ বাবে কিছুমান নীতি যেনে, সুস্থিৰতা নীতি, বাণিজ্যিক ঋণ প্রদান আদিৰ দৰে আর্থিক পদক্ষেপ ইত্যাদি গ্রহণ কৰা উচিত যাতে ব্যৱসায়িক কাম-কাজ ত্বৰান্বিত হয়।

১৩.৪ ব্যৱসায় চক্ৰ সৃষ্টিৰ কাৰণসমূহ

আমি আগতে উল্লেখ কৰি আহিছোঁ যে ব্যৱসায় চক্ৰ এটা জটিল প্ৰক্ৰিয়া। গতিকে ইয়াৰ সৃষ্টিৰ কাৰণৰ বিষয়ে আলোচনা কৰাটোও তেনেই জটিল। তৎস্বত্বেও অৰ্থনীতিবীদ সকলে ব্যৱসায় চক্ৰ সৃষ্টিৰ কিছুমান কাৰণৰ বিষয়ে উল্লেখ কৰা দেখা যায়। তেওঁলোকৰ মাজৰ কিছুমানে ব্যৱসায় চক্ৰ সৃষ্টিৰ কাৰণক মৌদ্ৰিক আৰু অনা মৌদ্ৰিক এই দুই ভাগত ভাগ কৰিছে আৰু আন কিছুমানে ইয়াক মনস্তত্বৰ লগত জড়িত বুলি ক'ব খোজে। চেমুৱেলচন (Samuelson) ৰ মতে দুই ধৰণৰ উপাদানে ব্যৱসায় চক্ৰ সৃষ্টিৰ বাবে দায়ী ঃ বাহ্যিক আৰু আভ্যন্তৰীণ। আমি তলত এই দুই ধৰণৰ উপাদানৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিম।

বাহ্যিক উপাদানঃ ব্যৱসায় চক্ৰ সৃষ্টিৰ বাহ্যিক কাৰকবোৰ অৰ্থনীতি এখনৰ পৰিসৰৰ বাহিৰৰ পৰা আৰম্ভ হয়; যেনে, সৌৰ কলংক, পৰিৱেশ জনিত ব্যাঘাত, যুদ্ধ বিপ্লব, ৰাজনৈতিক ঘটনা প্ৰবাহ, সোনৰ খনি আৱিস্কাৰ, জনসংখ্যা বৃদ্ধি, প্ৰবজন, আবিস্কাৰ, উদ্ভাৱন ইত্যাদি। ইয়াৰ ভিতৰত আমি ক'ব পাৰোঁ যে ৰাজনৈতিক অস্থিৰতাই এখন দেশৰ অৰ্থনৈতিক পৰিবেশৰ ওপৰত বাৰুকৈয়ে প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰাৰ উপৰিও আন আন দেশ যিবিলাক সেই দেশখনৰ লগত আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় বাণিজ্যৰ জৰিয়তে জড়িত, তেনে দেশৰ অৰ্থনীতিও প্ৰভাৱান্বিত হয়। বিছুমান উদ্ভাৱন, যেনে ৰেল আৰু দূৰ সংযোগ ব্যৱস্থা ইত্যাদিয়ে বিশ্বৰ বিভিন্ন অৰ্থনীতি বোৰলৈ যথেষ্ট ব্যৱসায়ৰ সুযোগ কঢ়িয়াই আনিছে। আনকি এনে উদ্ভাৱনে অৰ্থনৈতিক কাৰ্যকলাপ (যেনে বিনিয়োগ, ভোগ ইত্যাদি)ৰ স্তৰ যথেষ্ট বৃদ্ধি কৰে। একেদৰে যুদ্ধ, দুৰ্ভিক্ষ, ভূমিকম্প ইত্যাদি পৃথিৱীৰ যিকোনো এটা অংশত হ'লে ইয়াৰ কুফল গোটেই পৃথিৱীয়ে ভোগ কৰে।

আভ্যন্তৰীণ উপাদান ঃ ব্যৱসায় চক্ৰ সৃষ্টিৰ আভ্যন্তৰীণ কাৰণবোৰ অৰ্থনীতি একোখনৰ ভিতৰচ'ৰাত আৰম্ভ হয়। হাবাৰ্লাৰ্ (Haberler) এ তেনে কাৰণবোৰক মৌদ্ৰিক আৰু অনা-মৌদ্ৰিক উপাদান- এই দুই ভাগত ভাগ কৰিছে। মৌদ্ৰিক উপাদানৰ ভিতৰত বেংকৰ ঋণ, অত্যধিক জমা (over saving) বা অপূৰ্ণ-ভোগ (under-consumption) আৰু অত্যধিক বিনিয়োগ (over investment)।

হ'ট্ৰে (Hawtrey), ফ্ৰিডমেন (Friedman) আৰু আন কিছুমান মৌদ্ৰিক অৰ্থনীতিবীদে আঙুলিয়াই দিছে যে ব্যৱসায় চক্ৰৰ উত্থান-পতনৰ বাবে বেংক ঋণ ব্যৱস্থাই দায়ী। বেংক ঋণৰ পৰিমান বঢ়াৰ লগে লগে অৰ্থনীতি একোখনত বস্তু আৰু সেৱাৰ চাহিদা প্ৰসাৰিত হয়। আনহাতে, ঋণৰ পৰিমাণ সংকুচিত হৈ অহাৰ লগে লগে বস্তু আৰু সেৱাৰ চাহিদাও সংকুচিত হয়। সেয়ে, তেওঁলোকে মত পোষণ কৰে যে বেংকৰ ঋণ বৃদ্ধিৰ ফলত মুদ্ৰাৰ যোগান বৃদ্ধি হৈ অৰ্থনীতিত সমৃদ্ধি আহে আৰু হ্ৰাস হ'লে মন্দাৱস্থাৰ সৃষ্টি হয়।

হবচ্ন (Hobson), ফ'ষ্টাৰ (Foster), দগ্লাচ্ (Douglas) আদি অৰ্থনীতিবীদ সকলে মত পোষণ কৰে যে অতিৰিক্ত জমা (over saving) বা অপূৰ্ণ ভোগে (under

consumption) অৰ্থনীতি একোখনক মন্দাৱস্থাৰ পিনে আগুৱাই নিয়ে। তেওঁলোকে মতপোষণ কৰে যে ধনী শ্ৰেণীয়ে তেওঁলোকৰ গোটেই আয় ভোগত ব্যয় নকৰে কাৰণ জমা আৰু বিনিয়োগৰ প্ৰতি তেওঁলোকে বেছি আগ্ৰহী। সেয়ে, অৰ্থনীতিত ভোগ্য সামগ্ৰীৰ অতিৰিক্ত উৎপাদন (over production) ৰ উদ্ভৱ হয়। আনহাতে, দুখীয়া শ্ৰেণীৰ লোকৰ আয় কম হোৱাৰ বাবে ভোগৰ প্ৰতি বেছি প্ৰবণতা থাকিলেও ভোগ্য সামগ্ৰীত তেওঁলোকে বেছি ব্যয় কৰিব নোৱাৰে। সেয়ে, অৰ্থনীতি একোখনত যোগান আৰু চাহিদাৰ মাজত ব্যৱধানৰ সৃষ্টি হৈ এনে অৱস্থালৈ গতি কৰে য'ত যোগানে চাহিদাক চেৰ পেলায় আৰু অৰ্থনীতিত ভোগ্য সামগ্ৰীৰ মজুত অপ্ৰয়োজনীয় ভাৱে বৃদ্ধি পায়। ফলত ভোগ্য বস্তুৰ দাম কমি আহে আৰু উৎপাদনকাৰীৰ আয় নিম্নগামী হৈ অৰ্থনীতি খন মন্দাবস্থাৰ পিনে গতি কৰে।

অৰ্থনীতিবিদ হায়েক (Hayek), কেচেল (Cassel) আৰু ৰবাৰ্টচন (Robertson) আদিয়েও একে যুক্তিকে আগবঢ়াইছে। তেওঁলোকে মত পোষণ কৰে যে অৰ্থনীতিত মন্দৱস্থা সৃষ্টি কৰাত অপূৰ্ণ-ভোগ (under consumption) -তকৈ অতিৰিক্ত বিনিয়োগ (over investment) এ বেছি ভূমিকা পালন কৰে। তেওঁলোকৰ মতে, বেংকৰ ঋণ বৃদ্ধিৰ লগে লগে মূলধনজাত সামগ্ৰীৰ উদ্যোগত অতিৰিক্ত বিনিয়োগে গা কৰি উঠে আৰু ই তুলনামূলক ভাবে ভোগ্য সামগ্ৰীৰ উদ্যোগত হোৱা অতিৰিক্ত বিনিয়োগতকৈ বেছি হয়। ইয়াৰ ফলস্বৰূপে মুদ্ৰাৰ যোগান ইচ্ছাকৃত জমাতকৈ বেছি হয়। যদিও মুদ্ৰাৰ যোগান বৃদ্ধিয়ে অৰ্থনীতিক সমৃদ্ধিৰ শ্ৰেষ্ঠ স্থানলৈ পৰ্যবেশিত কৰে। তথাপিও ইচ্ছাকৃত জমাৰ অভাৱত বেংকে বেছি সময়লৈ প্ৰয়োজনীয় ঋণৰ সঠিক যোগান ধৰিব নোৱাৰে। আৰু এনেকেয়ে অতিৰিক্ত বিনিয়োগে অৰ্থনীতিত মন্দাৱস্থাৰ সৃষ্টি কৰে।

ব্যৱসায় চক্ৰ সৃষ্টিত সহায়ক হোৱা অনা-মৌদ্ৰিক উপাদানবোৰ হ'ল- সমষ্টিগত অৰ্থনৈতিক পৰিৱেশ, প্ৰতিযোগিতা, মনস্বাত্বিক কাৰক, উদ্ভাৱন ইত্যাদি।

যেতিয়া ৰাষ্ট্ৰীয় আৰু আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় সমষ্টিগত অৰ্থনৈতিক পৰিৱেশ এক সুস্থিৰ আৰু সমৃদ্ধিৰ শীৰ্ষ স্তৰেৰে গতি কৰে, তেতিয়া গোটেই বিশ্ব অৰ্থনীতিত এটা ইতিবাচক আবেগৰ সৃষ্টি হয়। ইয়াৰ ফলস্বৰূপে বিশ্বৰ বেছিভাগ দেশতে ব্যৱসায়ৰ চাহিদা বৃদ্ধি হয় আৰু অৰ্থনীতিবিলাক উচ্চ উন্নতিৰ চক্ৰলৈ ধাৱিত হয়। ইয়াৰ বিপৰীতে, যেতিয়া বিশ্ব অৰ্থনৈতিক উন্নয়ন লেহেমীয়া হয় আৰু নিবনুৱা অৱস্থাই বিশ্ব অৰ্থনীতিক গ্ৰাস কৰে, তেতিয়া বিশ্ব ব্যৱসায় পৰিৱেশত সংকোচনে গা কৰি উঠে। ই দেশ বিলাকৰ আভ্যন্তৰীণ অৰ্থনৈতিক পৰিৱেশকো প্ৰভাৱান্বিত কৰা দেখা যায়। আনহাতে, যদি বিশ্বৰ প্ৰধান অৰ্থনৈতিক ভাৱে অগ্ৰসৰ দেশবোৰৰ আভ্যন্তৰীণ অৰ্থনৈতিক অৱনতি ঘটে, ইয়াৰ ফলস্বৰূপে সেই দেশবিলাকৰ লগতে বিশ্বৰ আন আন দেশবোৰতো ইয়াৰ বিৰূপ প্ৰভাৱ পৰিব।

চেপমেন (Chapman)ৰ মতে, অত্যধিক প্ৰতিযোগিতায়ো অতিৰিক্ত উৎপাদন (over-production)ৰ সৃষ্টি কৰিব পাৰে আৰু অৰ্থনীতিটোক মন্দাৱস্থাৰ পিনে আগুৱাই

নিব পাৰে। পিগু (Pigou) এ আঙুলিয়াই দিয়াৰ দৰে, মনস্বাত্বিক উপাদান, যেনে অত্যধিক ইতিবাচক মনোভাৱ (over optimism) আৰু অত্যধিক নেতিবাচক মনোভাৱ (over pessimism) এও মন্দাৱস্থাৰ সৃষ্টিত অৱিহণা যোগায়। তেওঁৰ মতে, ব্যৱসায়ীসকলৰ অত্যুৎসাহী মনোভাৱে অর্থনীতিত অতিৰিক্ত উৎপাদনৰ সৃষ্টি কৰে। আনহাতে, ব্যৱসায়ীসকলৰ মাজত থকা অত্যধিক নেতিবাচক মনোভাৱে অর্থনীতিত অপূর্ণ উৎপাদনৰ সৃষ্টি কৰে। পিগুৰ মতে, ব্যৱসায়ী সকলৰ মাজত থকা এনে মনস্তাত্বিক উপাদানে বিকল্পিত লহৰৰ সৃষ্টি কৰিব আৰু এনে ধৰণৰ বিপৰীত কৰণৰ ফলস্বৰূপে অর্থনীতিত ব্যৱসায় চক্ৰৰ সৃষ্টি হয়।

চুমপিটাৰ (Schumpeter) এ আঙুলিয়াই দিছে যে অর্থনীতিত হোৱা উদ্ভাৱনেও ব্যৱসায় চক্ৰৰ সৃষ্টিৰ কাৰক। তেওঁ এই ক্ষেত্ৰত কৈছে যে "সমৃদ্ধিয়ে হৈছে মন্দাৱস্থাৰ কাৰণ" । তেওঁৰ মতে, এটা ক্ষেত্ৰত হোৱা উদ্ভাৱনৰ ফলত বেলেগ এটা ক্ষেত্ৰতো উদ্ভাৱনৰ সৃষ্টি হয় আৰু অর্থনীতিত অতিৰিক্ত উৎপাদনৰ সৃষ্টি হয়। এনেকৈয়ে অর্থনীতিখন মন্দাৱস্থাৰ পিনে ধাৱিত হয়।

১৩.৫ ব্যৱসায় চক্ৰ প্ৰতিৰোধৰ উপায়

অর্থবিজ্ঞানীসকলে ব্যৱসায় চক্ৰৰ ওপৰত আগবঢ়োৱা তেওঁলোকৰ বিভিন্ন মতবাদৰ আধাৰত বিভিন্ন প্ৰতিকাৰমূলক ব্যৱস্থা আগবঢ়াইছে। তেওঁলোক অৱশ্যে এটা ক্ষেত্ৰত একমত যে অর্থনীতিত চক্ৰাকাৰ উত্থান-পতন সম্পূর্ণৰূপে ৰোধ কৰাটো সম্ভৱ নহয়। সেয়েহে তেওঁলোকে দুই ধৰণৰ মত পোষণ কৰে। প্ৰতিষেধক ব্যৱস্থাসমূহে এই পৰিঘটনা উদ্ভৱৰ সময় পাছু�ৱাবহে পাৰে, কিন্তু প্ৰতিকাৰক ব্যৱস্থাসমূহে অর্থনীতিটোক এই সংকটৰ পৰা মুক্ত কৰিব পাৰে।

অর্থনৈতিক সংকট নিবা�ৰণৰ বাবে সেই সংকটৰ এক যথোচিত কাৰণ নির্ণয় কৰাটো দৰকাৰ। কিছুমান কাৰকৰ পূর্বানুমান কৰাটো অসম্ভৱ, যেনে বতৰৰ পৰিবর্তন, কেঁচা সামগ্ৰীৰ উপলব্ধতা ইত্যাদি। সেইবাবে, এই কাৰকসমূহ নিয়ন্ত্ৰণ কৰিব নোৱাৰি। তদুপৰি, এক কৃষি ভিত্তিক অর্থনীতিৰ অর্থনৈতিক পৰিৱেশ এক উদ্যোগ ভিত্তিক অর্থনীতিতকৈ যথেষ্ট বেলেগ। কৃষি ভিত্তিক অর্থনীতিয়ে উপযুক্ত জলসিঞ্চন ব্যৱহাৰ প্ৰয়োগেৰে প্ৰাকৃতিক সম্পদসমূহৰ ওপৰত থকা নির্ভৰশীলতা হ্ৰাস কৰিব পাৰে। অৱশ্যে দুর্ভিক্ষ, ভূমিকম্প আৰু মহামাৰীৰ দৰে ঘটনাবোৰৰ সঠিক পূর্বানুমান কৰাটো যথেষ্ট কঠিন।

এক অত্যাধুনিক পৰিসাংখ্যিক ব্যৱহাৰৰ সহায়ত কেতবোৰ গুৰুত্বপূর্ণ অর্থনৈতিক চলকৰ মান নিখুঁতভাৱে পূর্বানুমান কৰিব পাৰি, যেনে— চাহিদা, ৰপ্তানি আৰু আমদানি, জনমুৰি আয়, জীৱন নির্বাহৰ ব্যয় সূচাংক, মূল্যৰ গতি ইত্যাদিৰ পৰিবর্তন নির্ধাৰণ কৰিব পাৰি। এই ব্যৱস্থাই ব্যৱসায়ী সম্প্ৰদায়টোক অর্থনৈতিক গতি-বিধিৰ পূর্বানুমান কৰিবলৈ আৰু সেই অনুযায়ী বাণিজ্যিক সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰাত যথেষ্ট সহায় কৰে।

আনহাতে, প্রতিকাৰমূলক ব্যৱস্থাসমূহ তলত দিয়া ধৰণে আলোচনা কৰিব পাৰি ঃ

মৌদ্রিক ব্যৱস্থা ঃ আমি জানোঁ যে মৌদ্রিক ব্যৱস্থাসমূহ কোনো এখন দেশৰ বেংক বৰসায় তথা বাণিজ্যিক ঋণ নীতিৰ সৈতে জড়িত। গতিকে, এখন দেশৰ কেন্দ্রীয় বেংকে বেংক ব্যৱসায় আৰু বাণিজ্যিক ঋণ ব্যৱস্থাটোৰ নিয়ন্ত্রণত গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা পালন কৰে। কেন্দ্রীয় বেংকৰ ভূমিকা সম্পর্কে আমি পৰবর্তী পাঠ্যবিষয়ত বিশদভাৱে আলোচনা কৰিম। ইয়াত আমি কেৱল ইয়াকেই উল্লেখ কৰিছোঁ যে কেন্দ্রীয় বেংকৰ বেংক হাৰ আৰু মুক্ত বজাৰ ব্যৱস্থা হৈছে এনে দুটি গুৰুত্বপূর্ণ উপাদান। সেয়েহে, সমৃদ্ধিৰ সময়ছোৱাত অর্থনীতিটোত ঋণ যোগান হ্রাস কৰিবলৈ কেন্দ্রীয় বেংকে "বেংকৰ হাৰ" বৃদ্ধি কৰে। আনহাতে, মন্দাৱস্থাত এক সহজ ঋণদান নীতিয়ে ব্যৱসায় ক্ষেত্রত বিনিয়োগ বৃদ্ধি কৰি অর্থনীতিক পুনৰ সুস্থিৰ অৱস্থালৈ আনিব পাৰে। তদুপৰি, অর্থনীতিৰ কোনো বিশেষ ক্ষেত্রৰ উন্নয়নৰ বাবে কেন্দ্রীয় বেংকে ক্ষেত্র-বিশেষ ঋণ নীতি গ্রহণ কৰিব পাৰে।

অৱশ্যে অর্থনীতিৰ চক্রাকাৰ উত্থান-পতন ৰোধ কৰাৰ ক্ষেত্রত মুদ্রাবিষয়ক ব্যৱস্থাসমূহৰ ফলপ্রসূতাক লৈ অর্থবিজ্ঞানীসকল একমত নহয়।

ৰাজকোষীয় ব্যৱস্থাঃ পৰৱর্তী পাঠ্যবিষয়ত আমি চৰকাৰে গ্রহণ কৰা গুৰুত্বপূর্ণ ৰাজকোষীয় ব্যৱস্থাসমুহৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিম। বহল অর্থত চাবলৈ গ'লে, ৰাজকোষীয় ব্যৱস্থা ৰাজহুৱা ব্যয় আৰু উপযুক্ত কৰ আৰোপৰ সৈতে জড়িত। মন্দাৱস্থাৰ কালছোৱাত চৰকাৰী ব্যয় বৃদ্ধিৰ কথাটোক কেইন্সে মুকলিভাৱে প্রশংসা কৰিছিল। মন্দাৱস্থাত চৰকাৰে নিজৰ ৰাজহ আয়তকৈ অধিক ব্যয় কৰিব লাগে। অর্থাৎ, ঘাটি বাজেট উত্থাপন হৈছে মন্দাৱস্থাৰ গুৰুত্বপূর্ণ প্রতিষেধক। এনেধৰণৰ চৰকাৰী বিনিয়োগে অর্থনীতিত কর্মসংস্থানৰ স্তৰ উন্নত কৰে। অৱশ্যে অর্থনীতি স্থিতাৱস্থালৈ অহাৰ পাছত চৰকাৰে অর্থনীতিত বিৰূপ প্রভাৱসমূহ ৰোধ কৰিবলৈ বাজেট সন্তুলনৰ ব্যৱস্থা গ্রহণ কৰা উচিত। এনে ব্যৱস্থাসমূহে অদূৰ ভৱিষ্যতে অর্থনীতিত সুস্থিৰ অৱস্থাত আহিবলৈ সহায় কৰে।

আনহাতে, কৰ ব্যৱস্থাটোৰ ক্ষেত্রত নিম্ন উল্লিখিত কথাকেইটা মন কৰিবলগীয়া ঃ

- কৰৰ গঠন আৰু কৰৰ হাৰ এনেধৰণে নির্ধাৰণ কৰা উচিত, যাতে ব্যৱসায়ী প্রতিষ্ঠান সমূহে বিনিয়োগ বৃদ্ধি কৰিবলৈ উৎসাহিত হয়।
- চৰকাৰে কর্মচাৰীসকলক সংস্থাপনৰ সা-সুবিধা প্রদান কৰা উচিত। ইয়াৰ দ্বাৰা ঘৰুৱা উপভোগৰ স্তৰ বৃদ্ধি হ'ব।
- মুদ্রা সম্পর্কীয় ব্যৱস্থা গ্রহণ কৰিব লাগে যাতে ঋণ লাভ প্রক্রিয়া সুলভ হৈ উঠে।
- এক উপযুক্ত আন্তঃৰাষ্ট্রীয় নীতি গ্রহণ কৰা উচিত যাতে দেশীয় ৰপ্তানী ক্ষেত্রৰ বিকাশ সাধন হয়।

আন্তঃৰাষ্ট্রীয় ব্যৱস্থা ঃ ব্যৱসায় চক্র এক আন্তঃৰাষ্ট্রীয় পৰিঘটনা। আকৌ, কোনো দেশৰ উত্থান-পতনে আন দেশসমূহৰ ওপৰতো প্রভাৱ পেলায় (বিশেষকৈ বর্তমানৰ বিশ্বায়নৰ যুগত)। ব্যৱসায় চক্রৰ মন্দাৱস্থাক নিয়ন্ত্রণ কৰিবলৈ তিনিপ্রকাৰৰ ব্যৱস্থা আগবঢ়োৱা হৈছে,

যথা— আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় উৎপাদন নিয়ন্ত্ৰণ, আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় ***'বাফাৰ্ ষ্টক্'*** আৰু আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় বিনিয়োগ নিয়ন্ত্ৰণ। আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় উৎপাদন নিয়ন্ত্ৰণৰ জৰিয়তে মৌলিক সামগ্ৰীসমূহৰ মূল্য নিয়ন্ত্ৰণ কৰা হয়। ***'বাফাৰ্ ষ্টক্'*** নিয়ন্ত্ৰণৰ ব্যৱস্থাটো উৎপাদন আৰু মূল্য নিয়ন্ত্ৰণৰ সমান্তৰালভাৱে চলি থাকে। 'বাফাৰ্ ষ্টক্' ৰ অৰ্থ হৈছে মূল্যৰ উত্থান-পতন নিৰ্মূল কৰিবলৈ মৌলিক সামগ্ৰীসমূহ মজুত ৰখা। সেয়েহে, কম মূল্যৰ সময়ত ***'বাফাৰ্ ষ্টক্'*** ক্ৰয় কৰি মূল্যবৃদ্ধিৰ সময়ত সেয়া যোগান ধৰিলে অৰ্থনীতিয়ে যথেষ্ট সকাহ পায়। একেদৰে, উন্নয়নশীল ৰাষ্ট্ৰসমূহৰ অনগ্ৰসৰ অঞ্চলসমূহৰ অৰ্থনৈতিক উন্নয়ন ত্বৰান্বিত কৰি তুলিবলৈ আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় বিনিয়োগ নিয়ন্ত্ৰণ কৰা হয়। এনে ব্যৱস্থাসমূহে অনগ্ৰসৰ শ্ৰেণীৰ লোকসকলৰ জীৱন ধাৰণৰ মান উন্নত কৰাৰ লগতে অৰ্থনৈতিক অসমতা দূৰ কৰাত যথেষ্ট সহায় কৰে।

'বাফাৰ্ ষ্টক্' (Buffer stock) মানে হৈছে দৰৰ উত্থান-পতনৰ হাত সাৰিবলৈ মৌলিক সামগ্ৰীসমূহ মজুত ৰখা এক ব্যৱস্থা। এয়া এক আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় স্তৰত বা এক উদ্যোগীৰ ক্ষেত্ৰতো হ'ব পাৰে।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ৩ ঃ শুদ্ধ নে অশুদ্ধ নিৰ্ধাৰণ কৰক—

(ক) প্ৰতিৰোধক ব্যৱস্থাসমূহে অৰ্থনীতিক মন্দাৱস্থাৰ পৰা মোকলাই অনাত সহায় কৰে। (শুদ্ধ/অশুদ্ধ)

(খ) কেইনছে মন্দাৱস্থাৰ সময়ত চৰকাৰী বিনিয়োগক যথেষ্ট সমালোচন কৰিছে। (শুদ্ধ/অশুদ্ধ)

প্ৰশ্ন নং ৪ ঃ মন্দাৱস্থা ৰোধ কৰাৰ ক্ষেত্ৰত আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় ব্যৱস্থাসমূহ কেনেদৰে গুৰুত্বপূৰ্ণ? কেনেধৰণৰ আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় ব্যৱস্থা সাধাৰণতে গ্ৰহণ কৰা হয়? (৫০টা শব্দৰ ভিতৰত)

.....

.....

.....

.....

.....

১৩.৬ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- পুঁজিবাদী অৰ্থনীতিত থকা জটিল পৰিঘটনাসমূহৰ ভিতৰত ব্যৱসায় চক্ৰ অন্যতম।
- ব্যৱসায় চক্ৰৰ চাৰিটা পৰ্যায় থাকে, যথা—সম্প্ৰসাৰণৰ স্তৰ (যাক সমৃদ্ধিৰ স্তৰ বা দ্ৰুত উন্নয়নৰ স্তৰ বুলিও কোৱা হয়), শীৰ্ষাস্তৰ (যাক উচ্চ সন্ধিক্ষণৰ স্তৰ বুলিও কোৱা হয়), নিম্নমুখী স্তৰ (যাক অধোগতিৰ স্তৰ, সংকোচন বা মন্দাৱস্থাৰ স্তৰ বুলিও কোৱা হয়), আৰু ধৰাতল বিন্দু (যাক নিম্ন সন্ধিক্ষণৰ স্তৰ বুলিও কোৱা হয়)।

- উল্লেখযোগ্য যে, অৰ্থনীতি এটাৰ ব্যৱসায় চক্ৰ নিৰ্দিষ্ট ক্ৰমত প্ৰতিটো পৰ্যায় অতিক্ৰম নকৰিবও পাৰে। তদুপৰি, প্ৰতিটো পৰ্যায়ৰ সময়-সীমাও নিৰ্দিষ্ট নহয়। কোনো ক্ষেত্ৰত অৰ্থনীতিয়ে অতি সোনকালে পৰবৰ্তী পৰ্য্যায় লাভ কৰে, কিন্তু কোনো ক্ষেত্ৰত যথেষ্ট সময়ৰ প্ৰয়োজন হয়।
- ব্যৱসায় চক্ৰৰ প্ৰতিৰোধ তথা নিৰাময়ৰ বাবে বিভিন্ন ব্যৱস্থা আগবঢ়োৱা হৈছে। ইয়াৰ ভিতৰত উল্লেখযোগ্য মৌদ্ৰিক ব্যৱস্থাসমূহ হ'ল বেংক হাৰৰ সালসলনি তথা ঋণ নিয়ন্ত্ৰণ। অৱশ্যে এই ব্যৱস্থসমূহৰ ফলপ্ৰসূতা সম্পৰ্কে অৰ্থবিজ্ঞানীসকল একমত নহয়।
- ব্যৱসায় চক্ৰ প্ৰতিৰোধকাৰী উল্লেখযোগ্য ৰাজহুৱা ব্যৱস্থাসমূহ হ'ল ৰাজহুৱা ব্যয় তথা কৰৰ ক্ষেত্ৰত উপযুক্ত নীতি গ্ৰহণ।

১৩.৭ অধিক জানিবৰ বাবে

1) Ajuja, H.L. (2007). *Macroeconomics: Theory and Policy*, New Delhi: S.Chand & Co..Gupta, R.D., &
2) Mannur, H.G. (1995). I*nternational Economics,* New Delhi:Vikas Publishing House Pvt. Ltd..
3) Rana, K.C. & Verma, K.N. (2009). *Macroeconomic Analysis*, Jalandhar: Vishal Publications.
4) Shapiro, E. (2013). *Macroeconomic Analysis*, New Delhi: Galgotia Publications Pvt. Ltd..

অসমীয়া গ্ৰন্থ ঃ

১) আহমেদ, ৰফিক; ২০০৯, *সমষ্টিগত অৰ্থতত্ত্ব*, যোৰহাট ঃ ইউনিকা প্ৰকাশন।

১৩.৮ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

১ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ

'ক' অংশ	'খ' অংশ
(i) সম্প্ৰসাৰণ	(খ) উচ্চ সন্ধিক্ষণৰ স্তৰ
(ii) শীৰ্ষস্তৰ	(ক) সমৃদ্ধিৰ স্তৰ
(iii) সংকোচন	(ঘ) নিম্ন সন্ধিক্ষণৰ স্তৰ
(iv) ধৰাতল বিন্দু	(গ) মন্দাৱস্থা

২ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ অৰ্থনীতিৰ মন্দাৱস্থাই স্বংক্ৰিয়ভাৱে সমৃদ্ধিৰ সৃষ্টি নকৰে। কোনো ব্যৱস্থা গ্ৰহণ নকৰিলে এই মন্দাৱস্থা এক দীঘলীয়া সময় জুৰি স্থায়ী হ'ব পাৰে। এই ক্ষেত্ৰত চৰকাৰে পদক্ষেপ লোৱা উচিত। অৰ্থাৎ, অৰ্থনীতিটোৰ পুনৰ্নিৰ্মাণৰ বাবে কিছুমান নীতি যেনে সুস্থিৰতা নীতি, বাণিজ্যিক ঋণ ব্যৱস্থাৰ দৰে আৰ্থিক পদক্ষেপ ইত্যাদি গ্ৰহণ কৰা উচিত যাতে ব্যৱসায়িক কাম-কাজ ত্বৰান্বিত হয়।

৩ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ (ক) অশুদ্ধ (খ) অশুদ্ধ

৪ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ ব্যৱসায় চক্ৰ এক আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় পৰিঘটনা। আকৌ, কোনো দেশৰ উত্থান-পতনে আন দেশসমূহৰ ওপৰতো প্ৰভাৱ পেলায় (বিশেষকৈ বৰ্তমানৰ বিশ্বায়নৰ যুগত)। সেয়ে, ব্যৱসায় চক্ৰ নিয়ন্ত্ৰণৰ বাবে আন্তঃ ৰাষ্ট্ৰীয় ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰাটো আৱশ্যকীয় হৈ পৰে।

ব্যৱসায় চক্ৰৰ মন্দাৱস্থাক নিয়ন্ত্ৰণ কৰিবলৈ তিনিপ্ৰকাৰৰ ব্যৱস্থা আগবঢ়োৱা হৈছে, (ক) আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় উৎপাদন নিয়ন্ত্ৰণ, (খ) আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় বাফাৰ্ ষ্টক্ নিয়ন্ত্ৰণ আৰু (গ) আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় বিনিয়োগ নিয়ন্ত্ৰণ।

১৩.৯ আৰ্হি প্ৰশ্ন

প্ৰশ্ন (১৫০টা শব্দৰ ভিতৰত)

নং ১ ঃ ব্যৱসায় চক্ৰ বুলিলে কি বুজে? ইয়াৰ বিভিন্ন স্তৰসমূহ চমুকৈ আলোচনা কৰক।

প্ৰশ্ন নং ২ ঃ ব্যৱসায় চক্ৰৰ বিভিন্ন স্তৰসমূহ সম্পৰ্কে এক চমু টোকা লিখক।

প্ৰশ্ন নং ৩ ঃ ব্যৱসায় চক্ৰৰ বিভিন্ন স্তৰসমূহৰ বৈশিষ্ট্য আলোচনা কৰক।

প্ৰশ্ন নং ৪ ঃ ব্যৱসায় চক্ৰ প্ৰতিৰোধৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ ব্যৱস্থাসমূহ ব্যাখ্যা কৰক।

ৰচনাধৰ্মী প্ৰশ্ন (৩০০-৫০০ টা শব্দৰ ভিতৰত)

প্ৰশ্ন নং ১ ঃ হিক্সে আগবঢ়োৱা ব্যবসায় চক্ৰৰ তত্ত্বটোৰ সমালোচনামূলক আলোচনা কৰক

প্ৰশ্ন নং ২ ঃ ব্যৱসায় চক্ৰ বুলিলে কি বুজে? ব্যৱসায় চক্ৰ প্ৰতিৰোধৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ ব্যৱস্থাসমূহ উল্লেখ কৰক।

*** ***** ***